

Uluslararası Fonetik Alfabe-I*

Çev. Çetin Pekacar* - Figen Güner Dilek*

Çevirenlerin Notu

İnsan dili, aslında sözlü bir doğal dizgedir. Yazıya geçirme, dil için ikincil aşamadır. Dillerin yazıya geçirilmesi değişik yollardan yapılabilmektedir. Ölçünlü dillerin yazıya geçirilmesinde oldukça basit ilkeler göz önünde bulundurulur. Konuşma dilindeki her ses birim için farklı bir işaret (harf) kullanılması, en önde gözetilen ilke olmaktadır. Türkiye Türkçesinin resmî alfabesinin oluşturulmasında seslerin her biri için ayrı bir harf ihdas edilmesi buna iyi bir örnektir.

Gerek Türkiye Türkçesi gibi ölçünlü dillerin sözlü türünün, gerekse yazı dili türü olmayan, sadece konuşma dili olarak kullanılan dillerin (mesela ağızların) seslerinin yazıya geçirilmesinde, resmî alfabelerde bulunmayan özel işaretlerin kullanılması gerekmektedir. Farklı yazı sistemleriyle kaydedilmiş eski metinler üzerinde çalışılması ve bunların yayımlanması aşamasında da resmî alfabelerde bulunan işaretler yetersiz kalmaktadır. Bunlara benzer durumlarda sesleri yazıda en iyi temsil edecek sistemlerin geliştirildiğini görüyoruz.

Araştırmacılar arasında birliği sağlayacak, yayımlanan metinlerdeki işaretlerin hangi sesleri temsil ettiği konusunda tereddütleri ortadan kaldıracak sistem arayışlarının en somut örneklerinden biri, 1886 yılında Fransa’da kurulan Ses Bilgisi Öğretmenleri Derneği tarafından geliştirilen ve 2005’te son şekli verilen Uluslararası Fonetik Alfabe (The International Phonetic Alphabet)’dir. Söz konusu dernek bilahare Uluslararası Fonetik Derneği (The International Phonetic Association) adını almıştır. Yayınlarda hem Dernek, hem de Alfabe genellikle IPA kısaltmasıyla gösterilmektedir. Burada da Alfabe, genellikle IPA şeklinde kısaltılmıştır.

IPA, uluslararası yaygınlığı ve prestiji en yüksek olan çeviri yazı

* “Introduction to the IPA”, Handbook of the International Phonetic Association, A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 3-13.

* Prof. Dr., Nevşehir Üniversitesi, NEVŞEHİR. pekacar@gazi.edu.tr

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ANKARA. figend@gazi.edu.tr

alfabesidir. Yayımlanmış yüzlerce çalışma bu alfabaya hizmet etmiştir. Bu alfabe bütün dünyada konuşmanın türlü görünüşleriyle ilgilenen fonetikçiler, dilbilimciler, ağız bilimciler, filologlar, konuşma bilimciler (*speech scientist*), konuşma ve dil terapistleri, işitme engelliler öğretmenleri, dil öğretmenleri, imla sistemi düzenleyicileri gibi çeşitli uzmanlar tarafından kullanılmaktadır.

IPA, herhangi bir dilin veya ağzın ünlüler ve ünsüzler gibi parçalı ses birimlerinin gösterilmesinin yanında belli parçalar üstü ses özelliklerinin temsil edilmesi için de kullanılır.

IPA, yaygın olarak biliniyor olmasının avantajı sebebiyle Roman alfabesine dayanmakta, ama başka değişik kaynaklardan ilave harfler ve semboller de içermektedir. Dillerdeki seslerin çeşitlerinin Roman alfabesindeki harflerden çok daha fazla olması sebebiyle bu ilaveler gerekli olmuştur.

Alfabenin amacı, Derneğin 1888'deki ilkelerine dair ilk beyannamesindeki ifadesiyle 'ayırt edici özellik gösteren her ses için, yani aynı dilde bir kelimenin anlamını değiştirebilen her ses için ayrı bir harf sağlamaktır'.¹ Bu sayede, Türkçe *kâr* [car] 'kazanç' ve *kar* [kar] 'yağış türü' kelimelerinin ilk sesleri arasındaki fark, c ve k'nin kullanılmasıyla gösterilebilir. *Sol* [soɫ] 'sağın zıddı' ve *sol* [sol] 'müzikte bir nota' kelimelerindeki son ses ünsüzlerinin durumu da bunun gibidir.²

Alfabe; amacı her ne kadar 'her ses birim için ayrı bir harf sağlamak' olsa da, alt ses birimsel gösterime de imkân verir. Yani Alfabenin hazırlanmasında esas alınan ses birimsel ilke, bir tekil ses birim dâhilindeki fark edilebilir alt ses birimsel farklılıkların gösterimine imkân sağlamak üzere, bazen bir kenara bırakılır. Bu, temel simgelere eklenen diakritiklerle veya diakritikler olmadan yapılabilmektedir. Örnek olarak Türkiye Türkçesinde yuvarlak ünlüler komşuluğunda çift dudaklı söylenen /v/ sesi, [β] simgesiyle gösterilebilir: imlada ve ses birimsel gösterimde /kovuk/, telaffuzda ve alt ses birimsel gösterimde [koβuk].

Alfabe fonetik olarak düzenlendiğinden, herhangi bir konuşma sesini tam olarak simgeleştirme kapasitesine sahip olması gerektiği farz edilebilir. Oysaki bu, hiç mümkün olmadığı gibi, ne alfabenin amacıdır, ne de Dünyanın 3.000'e yaklaşan dilindeki ses birimlerin gösterimine imkân

1 IPA'nın gelişimine, Derneğin tarihi boyunca, 'İlkeler' bütünü rehberlik etmiştir ve bunlar El Kitabının 159-160. sayfaları arasında yer alan Ek1'de listelenmiştir.

2 Türkiye Türkçesinin alfabesi, her ses birime ayrı bir harf ilkesiyle hazırlanmış olmakla birlikte, yukarıdaki örneklerde ele alınan c ve k sesleri ile ı ve l sesleri aynı harflerle gösterilmektedir. Zaten söz konusu seslerin ayrı ses birim olmaları, yabancı kökenli kelimelerde söz konusudur.

sağlar. Bir başka deyişle Alfabede verilen simgeler, bir bakıma referans noktası olarak alınmalıdır. Herhangi bir dildeki özel seslerin gösterimi, doğrudan Alfabede verilen uygun simgelerin kullanılmasıyla sağlanabileceği gibi, bunlar temel alınıp onlara gerekli diakritiklerin eklenmesi veya çift simgelerin kullanılmasıyla da yapılabilir.

El Kitabının giriş kısmında da belirtildiği üzere, diğer bilimler gibi fonetik de zamanla gelişir; yeni olgular ortaya çıkar, yeni teoriler geliştirilir, eski problemlere yeni çözümler bulunur. Herhangi bir bilimin gösterim sistemi, olguları ve teorileri yansıtır; dolayısıyla zaman geçtikçe IPA'nın yeni buluşlara uydurulması gerektiği de doğal karşılanmalıdır. Nitekim IPA, 1880'li yıllarda ilk oluşturulan biçiminden sonra defalarca revize edilmiştir. El Kitabında sunulan ve bu çeviriye konu olan Alfabe, Uluslararası Fonetik Derneğinin 1989'da Kiele'de gerçekleştirilen toplantısında revize edilmiş versiyonudur.³ Buna ve daha önceki değişikliklere rağmen Alfabe, Derneğin on dokuzuncu yüzyılın sonunda geliştirilen Alfabetiyle dikkat çekici bir süreklilik gösterdiği gözlenmektedir.

Ülkemizde yapılan ses bilgisi çalışmalarında henüz yaygın olarak kullanılmayan bu alfabenin, biraz da yeterince tanınmaması sebebiyle kullanılmadığı düşünülerek böyle bir yazı hazırlama ihtiyacı duyulmuştur. Bu amaca en iyi hizmet edebilecek yol olarak da, anılan derneğin El Kitabının, IPA'nın tanıtılmasına yönelik ilk bölümünün çevirisinin yapılması görülmüştür.

Çevirinin, şimdilik iki kısım hâlinde yayımlanması ön görülmektedir. Buradaki ilk kısımda, El Kitabının 13. sayfasında bulunan 'Parçalar üstü' başlığına kadar olan yerin çevirisi sunulacaktır. El Kitabının 3. sayfasında yer alan ve '1 Uluslararası Fonetik Alfabe Nedir?' başlığını taşıyan birinci kısmı, yukarıda özet olarak verilen bilgileri içerdiği için burada çevirisinin sunulmasına gerek görülmemiştir. O yüzden buradaki çeviri, El Kitabının 2 numaralı alt bölümüyle başlamaktadır.

Çeviride kullanılan terimlerin mümkün olduğunca Türkçe olmasına dikkat edilmiştir. Ancak dilimizde henüz tam olarak yerine oturmayan ve üzerinde ihtilaf olan 'fonetik' (ses bilgisi ?) ve 'fonoloji' (görevsel ses bilgisi ?) vb. yabancı kökenli terimler, yanlış anlamaların önüne geçmek için şimdilik kullanılmak zorunda kalınmıştır. Bundan başka, El Kitabının kendisinde olmadığı hâlde, birkaç yerde Türkçe örnekler verilmeye çalışılmıştır. Bunun gibi açıklamalar "çevirenler" notuyla dipnotlarda verilmiştir.

3 Her ne kadar burada çevirisi sunulan El Kitabında IPA'nın 1989 versiyonu kullanılmışsa da, Alfabenin bu yazının sonunda verilen biçimi, 2005'te yayımlanmış olan versiyondur.

Çeviri

2 Fonetik Betimleme ve IPA Kartı

IPA olarak bilinen fonetik gösterim sisteminin arka planında, konuşma ve onun en iyi nasıl çözümlenebileceği hakkında birkaç teorik varsayım yatmaktadır. Bunlar aşağıdakileri içerir:

- Konuşmanın bazı yönleri dilbilimsel olarak konuyla ilgiliyken, (bireysel ses niteliği gibi olan) diğer bazıları ilgili değildir.

- Konuşma bir dereceye kadar bir dizi farklı sesler veya ‘parçalı ses birimler’ hâlinde temsil edilebilir.

- Parçalı ses birimler pratik olarak iki büyük kategoriye ayrılabilir: ünsüzler ve ünlüler.

- Ünsüz ve ünlülerin fonetik betimlemesi, nasıl üretildikleri ve işitsel özellikleri referans alınarak yapılabilir.

- Parçalı ses birimlere ilave olarak, konuşmanın vurgu ve ton gibi bir takım ‘parçalar üstü ses birim’ yönlerinin de, parçalı ses birimlerden bağımsız olarak temsil edilmesi gerekir.

IPA, bütün hâlinde ‘IPA Kartı’nda özetlenmiş ve Kartın bölümleri ek 5’te⁴ ayrı ayrı verilmiştir. Okuyucular referans olarak kullanmak üzere Kartın fotokopisini alıp büyütebilir. Kartın yapısı yukarıda sıralanan varsayımları yansıtır. Aşağıdaki alt bölümler, Kartın ilgili bölümlerine yapılan göndermelerle, bu temel varsayımlar bağlamında fonetik betimlemeye kısa bir giriş sağlar. Bu giriş sadece birkaç önemli noktayla ilgili olabilir ve fonetik betimlemenin daha esaslı olarak ele alınmasına ihtiyaç duyan okuyucular fonetik kitaplarına başvurmalıdır.

IPA’ya girişte, dillerden alınmış örneklerle gönderme yapmak gerekmektedir. Burada mümkün olduğunca çok okuyucu tarafından haberdar olunan diller kullanılmıştır; fakat şüphesiz pek çok ses için bu mümkün değildir. Dillerin değişikleri de bir sorun ortaya çıkarır: bütün dillerin farklı aksanları ve başka söyleyiş değişikleri vardır. Belli bir dildeki bir ses, bir kelimede örneklediğinde bu, o sesin, kelimenin söylenişlerinde her zaman bulunduğu anlamına değil, o kelimede sıkça duyulabildiği anlamına gelmelidir.

İngilizce hakkında, burada referans, temel olarak iki değişik yapılmıştır: Genel Amerikanca ve Ölçünlü Güney Britanya İngilizcesi. Bu değişiklikler anılan sıraya göre özellikle Birleşik Devletler’de ve Britanya’da, haber bültenleri gibi resmî yayınlarda yaygın olarak işitilir. Genel Amerikanca

4 Bu kartlar El Kitabında hem bir bütün halinde, hem de ek-5’te ayrı ayrı verilmiştir (Çevirenler).

bölgesel ayrımları aşan bir değişke olarak kabul edilir. Ölçünlü Güney Britanya İngilizcesi ('Ölçünlü' teriminin bir 'doğruluk' yargısı anlamına geldiği anlaşılmamalıdır) 'kabul edilen telaffuz'un çağdaş eşdeğeridir. Bu, Güney Doğu İngiltere'nin, orada ve (çeşitlenen aşamalarda) Britanya adalarının diğer bölümlerinde ve ötesinde prestijli norm olarak kullanılan bir aksanıdır. Gerekli olan yerlerde bu değişkelerin özellikle birisine gönderme yapılacaktır; fakat normal olarak 'İngilizce' terimi hem Genel Amerikanca, hem de Ölçünlü Güney Britanya İngilizcesinde bulunan sesleri göstermek için kullanılacaktır. Şüphesiz çoğu durumlarda ses, İngilizcenin diğer pek çok değişkelerinde de bulunacaktır.

2.1 Konuşma konusunda dilbilimle ilgili bilgiler

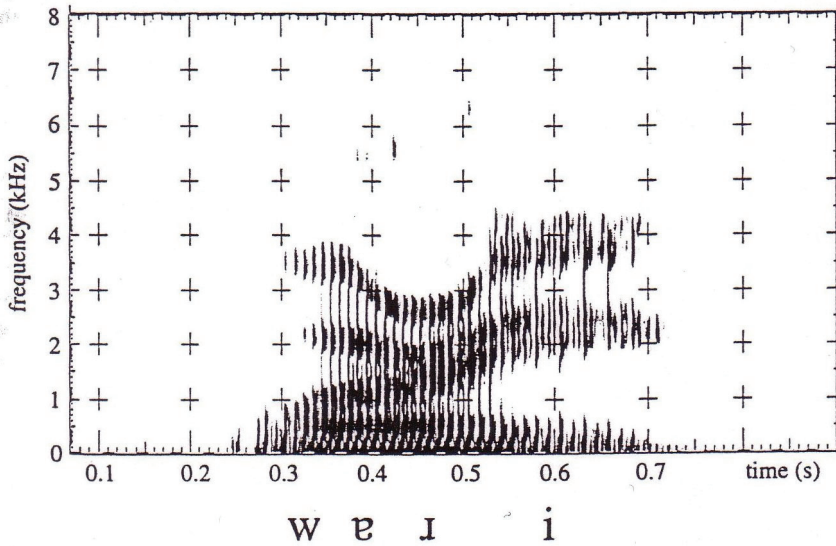
Bir bilim olarak fonetik her ne kadar konuşmanın bütün yönleriyle ilgilense de fonetik gösterim, konuşmanın dilbilimle ilgili yönlerine odaklanır. Örnek verecek olursak IPA, İngilizce imlada *refuse* biçiminde olan kelimenin, 'süprüntü, döküntü' anlamındaki ([ˈrɛfʊs]) ve 'reddetmek' anlamındaki ([rɪˈfʊz]) ile ilgili bariz fonetik olayların yazı çevirimi için simge sağlar; fakat IPA, 'derin, kısık, erkek sesiyle hızlı konuşma' gibi bilgileri göstermek için simge sağlamaz. Pratikte neyin dilbilimsel açıdan konuyla ilgili olup olmadığı her zaman tam olarak belli değilse de, sadece dilbilimsel olarak ilgili olanları temsil etme ilkesi, IPA'daki simgelerin hazırlığını yönlendirir. Bununla birlikte daha fazla bilgi ihtiyacı, Ek-3'te sunulan "IPA'da genişletmeler" başlığı altında gösterilmiştir.

2.2 Parçalı ses birimler

Konuşma organlarının hareketleri gözlemlendiğinde, onların hemen hemen sürekli hareket hâlinde oldukları anlaşılır. Aynı şekilde işitsel konuşma sinyali birbirini izleyen sabit durumlar arasında değişmez; fakat birçok noktada aşama aşama değişir ve diğer durumlarda çabucak geçen olaylardan oluşur. Ne konuşma organlarının hareketleri, ne de işitsel sinyal, konuşmanın açık bir ayrımını, birbirini izleyen fonetik birimler hâlinde verir. Bu, konuşma açısından temel olarak alfabetik yazımdan etkilenenlere şaşırtıcı gelebilir, fakat (örnek olarak) x-ray filmlerinde ve işitsel gösterimlerde açıkça gün yüzüne çıkar.

Örnek olarak İngilizce *worry* kelimesine karşılık gelen hareketler ve işitsel sinyaller sürekli değişim gösterecektir. Şekil 1'de bu kelimenin spektrogramı verilmektedir. Spektrogramlar işitsel sinyaldeki enerji kalıplarını görünebilir kılmanın bir yoludur. Spektrogramda zaman soldan

sağa ilerler ve karanlık bantlar, kelimenin söylenişine göre ses aygıtının değişen rezonanslarını yansıtır. *Worry* kelimesine bakıldığında, kalıbın kesintisiz çekildiği ve aktığı görülür; birbirini izleyen sesler arasında herhangi bir sınır yoktur. Bununla birlikte kelime [wə.ɪ] olarak, yani [w] + [ə] + [ɪ] + [i] şeklinde parçalara ayrılabilir. Bu parçalama, hiç şüphesiz sesteki kayda değer değişmelerin dilbilimsel olarak yapılabildiği yerlerin bilgisinden etkilenir. Bir konuşur kelimede değişiklikler yaparak ilerleyebilir: İngiliz telaffuzunda, örnek olarak [wə.ɪ] *worry*, [hʌ.ɪ] *hurry*, [hæ.ɪ] *Harry*, [hæ.ɪ] *Hatty*, [hætə] *hatter* kelimelerinde olduğu gibi. Böylece fonetik olayda, yukarıdaki örneklerde dört nokta anlamlı bir biçimde değişebilir ve bu, çözümlemede dört parçayla (parçalı ses birimlerle) yansıtılır. Diller değişmeye izin verdikleri noktalarda çeşitlenebilir ve o yüzden parçalama, bilinmeyen bir dilin ilk yazı çeviriminde kararsızlıklara sahip olabilir (bk. bölüm 9). Bununla birlikte, sesleri düzenleme bakımından diller arasında büyük oranda ortaklık vardır ve bilinmeyen/yabancı bir dilin parçalanması hakkındaki baştaki tahminlerin çoğu doğru kabul edilir.

Şekil 1) Bir Güney İngiliz ağızında söylenen worry'nin spektogramı.

Fonetik çözümleme, parçaların sırası bakımından konuşmayı betimlemeyi mümkün kılan kritik bir varsayım üzerine kurulmuştur ve daha kritik bir varsayım olarak her parça, bir üretim merkezi tarafından karakterize edilebilir. 'Üretim', bir konuşma sesi üreten ses organlarının aktivitesi için

kullanılan teknik bir terimdir. Hedefin betimlenmesi durağandır; fakat bu, üretimin kendisinin durağanlığı kaçınılmaz olarak içerdiği anlamına gelmez. Yani, örnek olarak [ɪ] (yukarıdaki *worry* kelimesinde olduğu gibi), diş eti çıkıntısının arkasına (üst ön dişlerin arkasındaki yassılık) yakın dil ucu tarafından darlaştırmacı bir yapıma sahip olarak betimlenir. Dil ucu şekil-1’de yer alan spektogramdaki 0.4 ilâ 0.5. saniyeler arasında daha yüksek rezonansların alçalan kalıbında yansıdığı gibi merkezden ve merkeze doğru sürekli bir hareket yapar. Diğer seslerde merkez sabit bir süre tutulacaktır. Önemli nokta odur ki, parçaların ve ilişkili ‘merkez’ tasvirlerinin kullanımı, kompleks ve sürekli çeşitlenen konuşma olaylarının çok ekonomik bir çözümlemesine izin verir.

2.3 Ünlü-ünsüz ayırımı

Genel olarak konuşma, konuşma süresince havanın aktığı geçit boyunca ses yolunun ardışık olarak daralma ve açılmasını gerektirir. Bu, konuşma aygıtının üç kere (ilkinde dudaklar, sonra iki kere dil tarafından) kapandığı *banana* [bə'nənə] veya [bə'nənə] gibi bir örnekte açıkça görülebilir; bu kelimedede her kapanmayı ses aygıtının bir açılması takip eder. Peş peşe gelen açılmalar, hecelerin temelidir ve o yüzden *banana* kelimesi üç heceden oluşur. Dizilimin açık kısmı hecenin merkezi veya doruğu olarak kabul edilir.

[b] ve [n] gibi ses yolunda bir kapanma veya yaklaşık olarak kapanma gerektiren sesler ünsüzdür. [ə] ve [a] gibi ses yolunda açılma isteyen sesler ise ünlüdür. Daha iyi bir ifadeyle, ağızdan dışarı çıkan hava akımının en azından yeterince zorlanmasına sebep olacak şekilde engellendiği sesler ünsüzdür. Yani, İng. *hissing* ‘ısıklama, tıslama’ kelimesindeki [s] sesi gibi türbülanslı hava akımından meydana geldiği duyulabilen bir ses, [b]’nin olduğu kadar bir ünsüzdür. Tam tersine, ağızdan çıkan hava akımının engellenmediği sesler ünlüdür. Ünlü ve ünsüz arasındaki ayırım, IPA’yı destekleyen esas yapıda tanımlanan parçaları (parçalı ses birimleri) göstermek için temeldir.

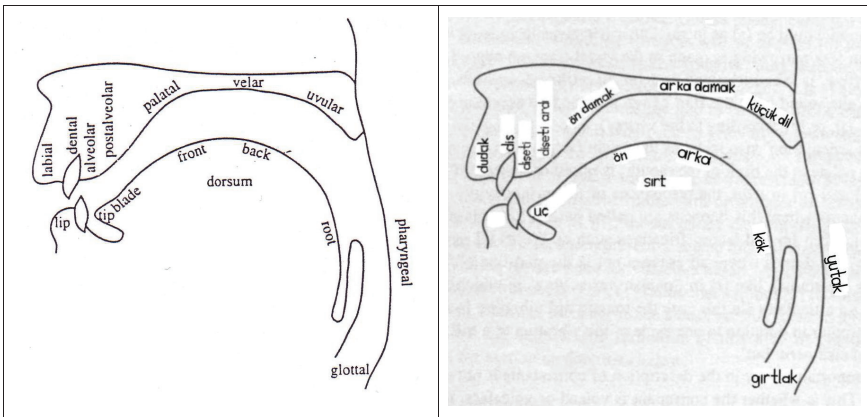
‘Ünsüz’ ve ‘ünlü’lerin tanımlarından ve ses yolunun tekrarlanan daralmaları ve açılmalarındaki hecenin kökeninden, ünlülerin hücre çekirdeği rolünü oynamaya ve ünsüzlerin de hece sınırlarını belirlemeye tam tamına uyduğu sonucu çıkar. Bununla birlikte, hecelerle ses tipinin arasındaki ilişki tam anlamıyla açık değildir. Bir kere, bir ünsüz ses, her şeye rağmen bir hece merkezi rolü oynayabilir. Öyle ki, İngilizce *button* ‘düğme’ kelimesinin [bʌtʌn] şeklindeki yaygın telaffuzunda iki hece vardır; fakat ikincinin çekirdeği, üretilme şeklinden anlaşılacağı üzere, bir ünsüzdür. Tersine olarak [jet] *yet* ‘henüz’ kelimesindeki ilk ses eğer uzatılacak olursa,

[hid] *heed* ‘dikkat etme, önemseme’ kelimesindeki ünlüye çok benzer ve sürtünmeye yetecek kadar daralma gerektirmez. Yine de [j] sesi, hecede ünsüz olarak tanımlanan sesler (örneğin [bet] *bet* ‘bahis’ kelimesindeki [b]) gibi aynı rolü oynadığından, sıklıkla ünsüzler sınıfına dâhil edilir ve o şekilde tarif edilir.

IPA Kartında ünlüler ve ünsüzler için, onları tanımlamak üzere kullanılan farklı teknikleri yansıtan ayrı bölümler vardır. Farklı teknikler, ünsüzlerin daha kapalı ve ünlülerin daha açık üretimli olmalarından doğar.

2.4 Ünsüzler

Ünsüzler, ses yolunun belirli bir yerinde daralma veya ‘kapanma’ gerektirdiğinden, fonetikçiler geleneksel olarak bir ünsüzü, onun ‘üretim yeri’ (boğumlanma noktası) açısından sınıflandırmışlardır. Örnek olarak *ten* ‘on’ kelimesinin [t]’si, dilin üst kenarı ile üst diş eti veya dişler arasında hava geçirmez bir kapanma gerektirir. Üretim yerinin fonetik tasviri, bununla birlikte, orta sağıtal düzlem olarak bilinen, ses yolunun orta hattı üzerindeki bir bölüm veya ‘dilim’ üzerinde yoğunlaşır ve bu düzlemde kapanma, dilin ucu veya uç kenarları ile üst ön dişlerin arkasındaki kemiksi çıkıntı, yani diş eti çıkıntısı arasında meydana gelir. Bu ses, o yüzden, diş eti olarak tanımlanır. Şekil 2, ses yolunun farklı üretim yerleri ile etiketlenmiş orta sağıtal düzlemini göstermektedir. Daha ileri örnekler olarak, *pen* ‘kalem’in [p]’si çift dudaklıdır (kapanma üst ve alt dudaklar tarafından yapılır) ve *Ken*’in [k]’si arka damaklıdır (dilin arkasının yumuşak damağa veya ‘velum’a dayanması ile yapılır). Diğer üretim yerleri bölüm 3’te örneklerle gösterilmiştir.

Şekil 2) Ses yolunun, farklı üretim yerlerine göre etiketlenmiş orta ‘sağıtal’ düzlemi.

IPA Kartında ünsüzlerin çoğu için simgeler, Kartın üst kısmındaki büyük tabloda bulunur. Üretim yerleri bu ünsüz tablosunda ifade edilmiştir. Her sütun, tablonun üstünde solda dudaksı olandan sağda gırtlaksı olana (ses telleri tarafından üretilen ünsüzler) kadar, etiketlerde yansıtılan bir üretim yerini temsil eder. ‘Dudaksı’ ve ‘diş-dudaksı’ terimleri, sırasıyla üst dudağa dayanan alt dudak ve üst ön dişler tarafından üretilen ünsüzü gösterir; diğer durumlarda üretim merkezi olarak adlandırılan sesin, boğumlanma noktasının karşısında bulunan üretici tarafından üretildiği çoğunlukla kabul edilir (diş etsiler, dil ucu veya dilin uç kenarları ile üretilir). Bunun istisnası, ‘kıvrık’ terimidir. Kıvrık seslerde dilin ucu, normal pozisyonundan geriye, diş eti çıkıntısının arkasında bir noktaya kıvrıktır. Genellikle diş etsi [ɹ], kendisini öteki diş etsilerden ayıran dil ucunun bu geriye kıvrımının bir derecesini paylaşır. Sızıcılardaki istisna durumunda, dişsi / diş etsi / diş eti ardı için sadece bir simgenin bulunduğu dikkat ediniz; gerekirse bu üç yer, 2.8 bölümünde tartışıldığı gibi, birleşik simgeler oluşturmak üzere ilave işaretlerin veya ‘diakritikler’in kullanılmasıyla ayırt edilebilir. Örnek olarak, dişsi / diş etsi / diş eti ardı genizsileri, sırasıyla [ŋ̥ n̥ ŋ̥] biçimlerinde gösterilebilir.

Ünsüzler tablosunun sol tarafında patlayıcı, genizsi, titreşim vb. terimlerle etiketlenmiş satırları, ‘üretim biçimi’ adıyla ünsüzlerin bir başka büyük tasviri boyutunu yansıtır. Üretim biçimi, bir sesin üretilişiyle gerçekleşen birçok farklı etmeni kapsar. Biri, ses yolunun gerekli daralma derecesidir. Eğer patlayıcı [t]’nin üretilişi, hava geçirmez bir kapanma yerine, dil ucu ve kenarları diş eti boyunca önden arkaya akan dar bir kanal şeklini alsın diye değiştirilirse, hava sızabilir. Hava akımı türbülansa uğrar ve bu, fonetikte sızma olarak bilinen bir çeşit tıslama sesi meydana getirir. Böyle bir ses, sızıcı olarak adlandırılır. Bu durumda meydana gelen ses, İngilizce *sin*’deki [s] olacaktır. Öteki sızıcılar [f] (İng. *fin*’deki gibi) ve [ʃ]’yi (İng. *shin*’deki gibi) içerir. Eğer ses yolunda az bir daralma yapılırsa, hava akımının türbülansa uğramadığı ve sızmanın işitilmediği bir akıcı meydana gelir. Akıcılara, İng. *yet*’in başındaki [j] sesi ve İngilizcenin çoğu deyişlerinde *red*’deki ilk ses (değişkeye göre [ɹ], [ɹ̥] veya [v]) örnek gösterilebilir.

‘Üretim biçimi’, aynı zamanda arka damağın (damağın, ağzın arka kısmındaki yumuşak kısmı) yükselmesi veya alçalması gibi önemli faktörleri de içerir. Eğer damağın bu kısmı İng. *man*’deki [m] ve [n] seslerinde olduğu gibi alçalırsa, geniz boşluğunun tınlamaları seslerin oluşumuna katkıda bulunur. Bunun olduğu yerdeki ünsüzler genizsiler olarak adlandırılır. Yanal sesler, ses yolunun orta hattından değil, yanlarından kaçtığı seslerdir (İng. *let*’teki [l] yanal akıcısı, Gal dilindeki *llan* ‘kilise (yer adı ögesi)’ kelimesindeki [ɭ] yanal sızıcıları gibi). Titreşimler, havanın, hava akımında

titreşen bir üretici (bu durumda dil ucu) tarafından aralıksız olarak defalarca kapatıldığı, İspanyolca *perro* ‘köpek’ kelimesindeki [r] gibi seslerdir. Bir titreşim ünsüzün titreşmesinin bir devirindeki süreye benzeyen çok kısa bir dokunma, İspanyolca *pero* ‘fakat’ kelimesindeki [r] gibi tek vuruşlu olarak adlandırılır.

Ünsüzlerin tasvirindeki daha ileri önemli bir etmen, sütun veya satır etiketlerinde gösterilmemiştir. Bu, ünsüzlerin ötümlü mü ötümsüz mü olduğu ile ilgilidir. Ötümlü ünsüzlerde ses telleri, hava onların arasından geçerken titreşerek akustik enerji üretir; ötümsüz olanlarda ise üretmezler. Tablodaki hücrelerin solundaki simge [p] ve [ʔ] gibi bir ötümsüz ünsüz, sağdaki ise [b] ve [m] gibi ötümlü bir ünsüz içindir. Ötümlüleşme farklılıkları, bu iki yönlü ayırmayla gösterilenden aslında daha hassastır; bu yüzden, iki temel simge tarafından izin verilen gösterime ekleme yapmak gerekebilir. Örneğin [ba pa p^ha] simgeleştirmeleri, ses tellerinde ünsüzlerin, sırayla, patlayıcı kapanma süresince titreşmeyi, sadece kapanmanın gerçekleşmesinden doğan titreşmeyi ve gerçekleşmeden sadece bir süre sonraki titreşmeyi (bu sonuncusu, ekseriya bir ‘üflemler’ patlayıcı olarak bilinir) gösterir. Sadece bir simge barındıran hücrelerin olduğu yerde, bu simge (bir istisna ile), ötümlü bir ünsüzü gösterir ve sağda yer alır. İstisna, gırtlak patlayıcısı olan [ʔ]’dır (ses telleri kapalı olduğu için, eş zamanlı olarak titreşemezler).

Ünsüz tablosunun, bir simge listesinden daha fazlasını; ünsüzler için sınıflandırma sistemini kapsaması gerektiği açıktır. Tablo, kullanıcının ‘küçük dilde tam kapanma olan bir ötümlü sesi nasıl sembolize etmeliyim?’ gibi bir soru sormasına imkân sağlar (Cevap [g]’dir). Veya tersine olarak, [ʃ] nasıl bir sestir? (Cevap, dil önü ve sert damak arasındaki daralmanın sonucu olarak duyulabilen sızıcı ve ötümlü bir sestir.)

Ünsüz tablosundaki her hücre veya yarım hücre simge içermez. Boşluklar üç türdür. Gölge hücreler, ya tanımlama ile (bir genizli ses, küçük dilin alçalmasıyla birlikte ağız yolunun kapanmasını gerektirir ve dolayısıyla bir yutaksı veya gırtlaksı geniz sesine imkân vermez) ya da arka damak titreşimli veya çift dudak yanal sızıcı sesi gibi üretilmesi çok güç veya imkânsız bir ses olduğu için, üretilmesi düşünülemeyen bir sesi belirleyen üretim yeri ve üretim biçiminin kesiştiği noktada bulunur. Fonetikçiler sesin ikinci kategorisine bakışlarında yanılmadıkça gölgeli hücrelerin hiçbirinde herhangi bir sese ihtiyaç olmayacaktır. Arka damak yanal sızıcısı gibi gölgeli olmayan bir boşluk (boş hücre), söz konusu sesin üretilebileceğine işaret edebilir; fakat böyle bir ses hiçbir dilde bulunmamıştır. Doldurulacak bir boşluğu gerektirecek bir dilin keşfi, her zaman mümkündür. Gölgelememiştir bir boşluk, aynı zamanda bir sesin mevcut bir simgenin kullanılmasıyla

temsil edilebileceği yerde de bulunabilir; fakat bu boşluğu, ek bir işaretle veya işaretsiz, çok az bir fark ile vermek onu simgeden ayırır. Kartın ötümlü çift dudak sızıcısı için ayrılmış pozisyonunda gösterilen [β] gibi bir simge, gerekirse aynı zamanda ötümlü çift dudak akıcısını temsil etmek için de kullanılabilir. Benzer şekilde, ötümsüz genizsiler için hiçbir simge verilmemiştir. Ötümsüz bir genizsi diş eti ünsüzü, uygun birleşik [ŋ] simgesini teşkil etmek için [n] simgesinin altına ötümsüzlük işaretinin [◌̥] eklenmesiyle yazılabilir. Kart'taki pek çok boşluk, bu şekilde, diakritiklerin kullanılmasıyla doldurulabilir (Bölüm 2.8 ve 3). Bu tür birleşik simgelerin teşkili, aşağıda, diakritikler bölümünde ayrıca tartışılmaktadır.

2.5 Akciğersi olmayan ünsüzler

Temel ünsüzler tablosundaki bütün simgeler, akciğerden gelen havayı kullanarak üretilen ünsüzleri ('akciğersi' ünsüzleri) içerir. Bazı diller ses üretimi için münhasıran akciğerlerden gelen havaya dayalı iken, birçok dil ilave olarak kendi ünsüzlerinden bazılarını üretmek için diğer iki 'hava akımı mekanizmasından' birini veya çiftini kullanırlar. Bu sesler için simgeler, ana ünsüz tablosunun sol alt tarafında ayrı bir kutuda verilmiştir. Bu sesler bölüm 3'te örneklerle açıklanmıştır.

Dillerde kullanılan iki akciğersi olmayan hava akımı mekanizmasından daha yaygın olanı 'gırtlaksı' olandır; bu, gırtlığın kapanmasını ve gırtlak ile ses yolunun daha ilerisindeki ünsüz daralması (kapanma) arasındaki havayı sıkıştırmayı veya genişletmeyi gerektirir. Eğer hava sıkıştırılır ve bu yüzden dışarı akarsa –kapanma, ansızın sızıcı daralması boyunca kısa fakat sürekli bir şekilde daha ileriye doğru salınırsa– bu tür sesler 'gırtlak duraklı' olarak bilinir. Gırtlak duraklılar, [p'], [s'] gibi bir kesme işaretinin eklenmesiyle, uygun ötümsüz ünsüz simgesi ile simgelenir. Bunun yerine hava gıtlak ile daha ileri bir kapanmanın arasında basıncını azaltarak genişlerse ileri kapanmanın gerçekleşmesi ile hava aniden ağıza doğru akacaktır. Genellikle böyle seslerin kapanma aşamasına [b] gibi '(ötümlü) patlayıcılar'ı oluşturan, ses tellerinin titreşmesi eşlik eder. Eğer böyle bir sesin ötümsüz bir versiyonunu sembolize etmek gerekirse, bu, bir 'diakritik'in eklenmesiyle yapılır: [b̥].

Çoğunlukla 'şaklamalı'lar olarak bilinen 'arka damaksı' hava akımlı sesler de, içerisinde hava basıncının değiştirilebileceği kapalı bir boşluk gerektirir; fakat bu sefer arka kapanma gırtlak ile değil, ileri daralma gerçekleştiğinde hava ağzın içerisine emilsin diye yumuşak damağın karşısındaki dil arkasıyla yapılır. Pek çok İngilizce konuşuru tarafından bir itiraz göstergesi olarak kullanılan 'tut tut' veya 'tsk tsk' sesi bu şekilde, fakat

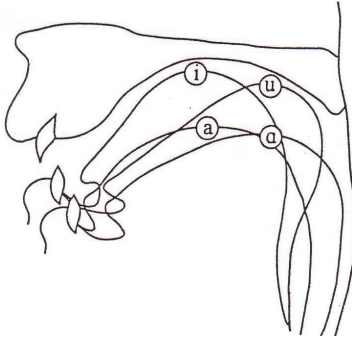
sadece izolasyonda ve sıradan kelimelerin bir parçası olmadan üretilir.⁵ Diğer bazı diller ‘şaklamalılar’ı ünsüz olarak kullanır. [ʈ] gibi simgelerin ayrı bir takımı ‘şaklamalılar’ için kullanılır. Herhangi bir şaklamalı, damaksı veya küçük dilsel bir kapanmayı gerektirdiğinden, şaklamalının ötümsüzlük, ötümlülük veya genizlilik faktörünü, uygun arka damak veya küçük dilsel simgeyle birleştirilerek simgeleştirmek mümkündür: [kʈ ɡʈ ɳʈ] [qʈ].⁶

2.6. Ünlüler

Ünlüler hece merkezinde bulunan seslerdir ve ses yolunda ünsüzlere nazaran aşırı darlaşma gerektirmediğinden, ‘üretim yeri’ bakımından ünsüzler kadar kolay tanımlanamazlar. Bunun yerine, ‘ünlü dörtgeni’ diye bilinen dört kenarlı şekil tarafından temsil edilen ‘ünlü alanı’ kavramına göre sınıflandırılırlar (bk. Kartın orta sağına). Bu alan, ünlü üretiminde dilin pozisyonuna ilişkin, tam olmasa da, aşağıda açıklandığı gibi bir ilişki üstlenir.

Şekil 3, ses yolunun orta sağıtal bölümünü, dilin biçiminin üst üste getirilmiş dört ana hattıyla göstermektedir. İng. *heed* ‘dikkat etme, önemseme’ veya Fransızca *si* “eğer”in ünlüsü gibi olan [i] olarak etiketlenmiş ünlü için dilin gövdesi, ağzın içinde sert damağa karşı, ileri ve yukarı doğru kaydırılır. Diyagram, damak bölgesindeki daha fazla darlaşmanın, hava akımının sürtünme ile sonuçlanan türbülansa dönüşeceğini göstermek için bu sesin en azından normalde İngilizcede bulunanından daha ileri (uç) bir versiyonunu gösterir. Bu uç ünlü, ünlü betimlemesi için uygun bir referans noktası olarak

alınır. Bu ünlü, dil ağzın tavanına yakın olduğundan, ‘kapalı’ ve dilin en yüksek noktası, ünlü üretimlerinin mümkün olabildiği alanın önünde olduğundan, ‘ön’ olarak tanımlanır.

Şekil 3) Üst üste getirilmiş dört uç ünlünün her biri için dilin ana hattıyla ses yolunun orta sağıtal bölümü.

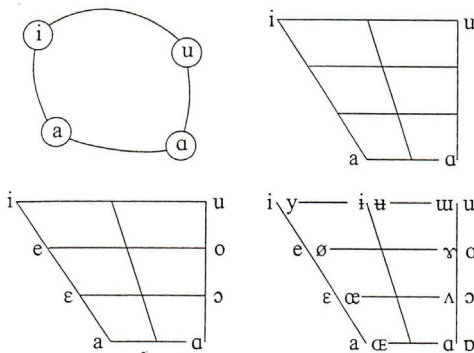
5 Akciğersi olmayan benzer bir ses, Türkçede mimiklerin de yardımıyla itiraz anlamında kullanılan ve “cık” şeklinde yazıya geçirilen kelimede de kullanılır. Aynı kelimenin “cık cık cık” şeklinde tekrarı, şaşırma bildiren bir ünlemidir (Çevirenler).

6 Akciğersi olmayan sesleri anlamak için konuyla ilgili fonetik kitaplarına bakmak gerekir (Bu konuda mesela bk. P. Ladefoged-I. Maddieson, *The Sounds of the World's Languages*, Blackwell Publishing, 1996). Gerek akciğersi olmayan sesler, gerekse burada anlatılan diğer sesler hakkında bir fikir edinebilmek için Paul Meier’in Genel Ağda yer alan sayfalarından ilgili sesler dinlenebilir: <http://www.paulmeier.com/ipa/charts.html> (Çevirenler)

Tersine olarak, Ölçünlü Güney İngilizcesi veya Genel Amerikan İngilizcesindeki *palm* ‘avuç’ kelimesinin ünlüsüne bir hayli benzeyen [ɑ] ile etiketlenmiş ünlü için dil gövdesi, yutağı darlaştıracak şekilde aşağı ve geri doğru yer değiştirir. Bu ünlünün en uç versiyonu; ki yutaktaki daha ileri bir daralma, bir sızıcı ünsüzün oluşmasına yol açar; ikinci bir sabit referans noktası olarak alınır. Dil ile ağzın tavanı arasındaki boşluk mümkün olduğunca büyük olduğundan bu ünlü ‘açık’ olarak, dil ağzın gerisine yakın olduğundan ‘arka’ olarak adlandırılır.

Eğer dil gövdesi ağzın arkasında, bir arka damak ünsüzü üretmeye az miktar kalacak kadar, mümkün olduğunca yükselirse ve (dillerde ortak olarak) aynı anda dudaklar ileri doğru çıkıntı yaparak yuvarlaklaşırsa, Fransızca ‘sen’ anlamındaki *vous*’un veya Almanca yine ‘sen’ anlamındaki *du*’nun ünlüsüne benzeyen kapalı arka ünlü [u] meydana gelir (bk. Şekil 3). Ve eğer bir ünlü, dil ağzın önünde en yüksek noktasındayken ve ağız mümkün olduğunca açık iken üretilirse, sonuç [a]’dır. Bu, Çağdaş Ölçünlü Güney İngiliz İngilizcesindeki *cat* ‘kedi’ kelimesinin ünlüsünün niteliğine epey benzer (diğer ağızlarda daha az açık veya daha az ön niteliklidir). Bu iki en uç ünlü aynı zamanda sabit referanslar olarak da kabul edilebilir.

Şekil 4’ün ilk parçası, bu dört uç ünlüde dilin en yüksek noktasını temsil eden daireleri birleştirmenin, ünlülerin üretilebileceği alanın sınırını verdiğini gösterir. Ünlü tanımlama amaçları için bu alan, şekil 4’ün ikinci parçasında gösterilen dörtgen olarak stilize edilebilir. Daha ileri referans ünlüleri şimdi, şekil 4’ün üçüncü parçasında gösterildiği gibi belirlenebilir. Özellikle, serilerde her ünlü ile sonraki arasındaki farklar işitimsel açıdan eşit olduğu için, [e] ve [ɛ] iki tam ön ünlüleri [i] ve [a] arasında tanımlanmıştır. Benzer şekilde, [ɔ] ve [o] iki tam arka ünlüleri, [u] ve [a] arasında eşit mesafedeki basamakları verecek şekilde tanımlanmıştır. Bu ünlülerin tanımlanmasında işitimi aralığının kullanımı, ünlü tanımlamasının sadece üretime dayanmadığı anlamına gelir ve ayrıca bu, ünlü dörtgeninin

neden dil pozisyonunun doğrudan haritalandırılması değil de, bir soyutlama olarak kabul edilmesi gerektiği için de bir sebeptir. Bu ünlüler ve aşağıda tanımlananlar, Bölüm 3’te örneklerle açıklanmıştır.

Şekil 4) Ünlü dörtgeni ve temel ünlüler. Yukarıda, ünlü dörtgeni ile şekil 3’te gösterilen ünlülerin arasındaki ilişki; aşağıda, birincil temel ünlüler ve bütün temel ünlüler.

Şimdi elimizde tanımlanmış dört ünlü yüksekliği var: [i] ve [u] kapalı ünlüler, [e] ve [o] yarı kapalı ünlüler [ɛ] ve [ɔ] yarı açık ünlüler, [a] ve [ɑ] açık ünlüler (bu son çiftte sırasıyla ilkinin ön ünlüyü, ikincisinin arka ünlüyü gösteren harfler olduğuna dikkat edilmeli!). Bu durumda ünlü alanının, bir ızgara şeklini aldığı görülebilir. Sekiz referans ünlü ‘birincil temel ünlü’ olarak bilinir. ‘Temel’ terimi, bu bağlamda, tasvir dayanakları sistemindeki noktalara gönderme yapar. Yukarıda özetlenen birincil temel ünlülerin tasviri, ilk olarak bunları tanımlayan İngiliz fonetikçi Daniel Jones’unkinden biraz farklıdır, fakat günümüzde onların genel algılanma biçimiyle uyumludur. Birincil temel ünlüler genellikle dörtgeni çevreleyen, saatin tersi yönünde dizilmiş numaralarla anılır: 1 [i], 2 [e], 3 [ɛ], 4 [a], 5 [ɑ], 6 [ɔ], 7 [o], 8 [u].

Buraya kadar dudak etkinliği büyük ölçüde bir yana bırakıldı. Temel ünlülerin arka serisinde ([ɑ ɔ o u]) dudak yuvarlaklaşması, hiç yuvarlaklaşma olmayan [a]’dan, kapalı yuvarlaklaşma olan [u]’ya doğru derece derece artmaktadır. Anlaşmaya dayalı olarak, düz ünlüler dörtgenin ön veya arka hattının soluna ve yuvarlak ünlüler de sağına yerleştirilir. Tersine olarak ön seride yer alan [a ɛ e i] ünlülerinden [a] için dudakların durumu nötrdür ve [i]’ye doğru tedricen daha yayılmış (düz) duruma gelir. Şurası bir gerçek ki, [i e ɛ a ɑ] düzdür ve [ɔ o u] dillerde yaygın olarak bulunan ünlü yüksekliği, arkılığı ve yuvarlaklığı arasında bir ilişkiyi yansıtan, yükselen bir yuvarlaklığa sahiptir. Dudak etkinliği, yine de, dilin durumundan bağımsızdır ve birçok dil bunu ünlü sistemlerinde kullanır.

Bunu yansıtmak için sekiz ‘ikincil temel ünlü’, onların birincil karşılığından sadece dudağın durumu bakımından farklılaştıkları için tanımlanmıştır. Bunlar, şekil 4’ün dördüncü parçasında, birincil karşılıklarıyla eşleştirilerek gösterilmiştir. Böylece, mesela, kapalı ünlüler [i y u u]’den olan [i u] düz dudaklı ve [y u] sıkı sıkıya yuvarlak dudaklıdır; yarı açık ünlüler [ɛ œ ʌ ɔ]’den olan [ɛ ʌ] hafifçe yayılmış (düz) dudaklı ve [œ ɔ] açık yuvarlaktır. Bundan başka iki ikincil temel ünlü daha tanımlanmıştır; bunlar kapalı orta ünlülerdir: [ɪ] (düz) ve [ʊ] (yuvarlak). İkincil temel ünlüler bazen birincil temel ünlüye karşılık gelen numaraya gönderme yapılarak gösterilir, örneğin [ø], ‘ikincil temel 2’dir. Veya ikincil temel ünlüler 9 [y]’dan 16 [ʊ]’ya dörtgenin çevresinde saatin tersi yönünde numaralandırılır; bunun gibi [i] ve [ʊ] de sırasıyla 17 ve 18 olarak numaralandırılmıştır.

IPA ünlü simgelerinin tam takımı, Kart’ta dörtgen üzerinde gösterilmiştir. Dörtgenin dış kenarında sıralanan ve hâli hazırda tartışılmış olan temel ünlülere ilave olarak, orta merkez ünlüleri ve karenin orta alanlarında yer alan ünlüler için de simgeler vardır. Düz ve yuvarlak kapalı

orta merkez ünlüler [ə ɵ] için ve açık orta ünlüler [ɜ ɔ] için birer çift simge vardır. Genellikle ‘bulanık’ olarak bilinen [ə] ünlüsü, ünlü dörtgeninin ortasında ve [ɐ] ünlüsü yarı açık ve açıklar arasında yer alır. [ɪ ʏ ʊ] ünlüleri, sırasıyla [i y u] ünlülerine göre orta-merkezleşmiştir.

Ünlü alanı kesintisiz olduğundan, bir dildeki bir ünlünün tam olarak dörtgende simgeleştirilen referans noktalarından birine denk gelmesi şans işidir. Özellikle diller, temel ünlülerle gösterilen referans noktalarına benzer ünlüleri kullanabilir. Eğer ayrıntılı fonetik tanımlama gerekirse, bir dildeki pek çok ünlünün, referans ünlüsüyle ilişkili olarak yerleştirilmesi gerekir: ‘temel [e]’ye göre merkezleşmiş ve alçalmış bir ünlü’ gibi. Bu tanımlama, temel ünlü simgesine diakritiklerin eklenmesiyle sembolize edilebilir: [ë] (bk. bölüm 2.8).

